

DE ZWARTE DOOD IN VENETIË

GERRIT KORTHALS ALTES

DE ZWARTE DOOD IN VENETIË

*Pest, politiek en kunst
in de dogenstad*

WalburgPers

Afbeeldingen omslag voor- en achterzijde

De Heilige Rocco verzorgt de pestlijders. Schilderij van Jacopo Tintoretto, 1549. Olieverf op linnen.

Kerk van de Heilige Rocco, Venetië.

Flappen

Foto Santa Maria della Salute: Ekaterina Vladinakova.

Foto Redentore: Didier Descouens.

Omslagontwerp

Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

Ontwerp binnenwerk

Andre Klijsen, Villa Y, Henxel

© 2020 Gerrit Korthals Altes, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2020 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

1e druk, augustus 2020

2e druk, november 2020

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462494473

NUR 654

*'...een stad die rijk is aan goud, maar rijker nog aan faam
die machtig is in haar werken, maar machtiger nog in deugd;
gebouwd op sterk marmer, maar sterker gefundeerd in
burgerlijke eendracht, en beter beschermd nog door
voorzichtige wijsheid van haar zonen dan door de zee
die haar omringt.'*

– Petrarca¹

Woord vooraf

In de cultuurgeschiedenis van Italië horen de kunst en de Zwarte Dood al eeuwenlang bij elkaar. Niet alleen vanwege voorstellingen van de Zwarte Dood en andere uitbeeldingen van ziekte en verdoemenis, maar vooral door de cultuur-historische interpretatie van stijlveranderingen. De Amerikaanse kunst-historicus Millard Meiss publiceerde in 1951 *Painting in Florence and Siena after the Black Death*. Dit boek is voor velen een bron van inspiratie geweest. Meiss maakt duidelijk dat kunst na 1348 ingrijpend veranderde en dat die verandering was veroorzaakt door de alles verwoestende pestepidemie van 1348. De menselijke maat van de kunst van Giotto uit Florence en Ambrogio Lorenzetti uit Siena ging grotendeels verloren. In plaats daarvan kwamen er schilders die in hun werk de nadruk legden op het kerkelijke, het bovennatuurlijke. Anders gezegd: de vermenselijking van religieuze kunst maakte plaats voor accentuering van de theologische kern van geloofsvoorstellingen.

De visie van Meiss is van grote betekenis geweest voor generaties kunst-historici. Nu is er niet veel aandacht meer voor zijn boek. Toen ik een promovendus vroeg waarom, zei hij kortaf: 'Het is te speculatief. Net als Herfsttij der Middeleeuwen van Huizinga.' Daar kon ik het mee doen.

De titel van dit boek van Gerrit Korthals Altes doet een herleving van de benadering van Meiss vermoeden, maar dat is geenszins het geval. De auteur brengt geen nieuwe grootse gedachten over geschiedenis en kunst. Hij vertelt. En de verhalen zijn hem spannend genoeg. Hij schrijft over doges, patriarchen, pausen, monniken, professoren en de 'poveri'. In kleurige optochten komen zij voorbij. Het boek gaat over pestepidemieën, over de rol van religie en machts-politiek. Collectief rouwen komt aan de orde, smeken en triomferen.

Centraal staan twee monumentale kerken, de Redentore van Palladio en de Santa Maria della Salute van Longhena. Zij zijn beide blikbepalend voor het gezicht op Venetië en beide zijn cadeaus van de stad aan de hoogsten die men aanriep om redding van de Zwarte Dood: Jezus en Maria. De ene kerk moest streng en eenvoudig zijn, de andere zinderend van pracht. Daarmee konden gelovigen hun smeekbedes en dankbetuigingen tot uitdrukking brengen. Dit boek gaat over de extreem moeilijke jaren van Venetië maar ook over de glorieuze jaren. De schrijver trekt alle laden open in zijn verhaal, maar het blijft toch een rustige, beheerste vertelling. Meer heb je eigenlijk ook niet nodig naast de onvergetelijke beelden van Venetië.

Henk van Os

Inleiding

1797. Doge Ludovico Manin zette zijn *corno* af, knoopte de *cuffietta* los en gaf beide aan zijn knecht met de woorden ‘*Tole, questa no lo dopero piu’* (Neem ze aan, ik heb dit niet langer nodig). In de maand daarna werden de *corno* en *cuffietta* met andere tekenen die de waardigheid van de doge symboliseerden en daarmee tegelijkertijd Venetië zelf verbeeldden, verbrand bij de Vrijheidsboom die op het Piazza San Marco was opgericht. Hier en daar klonk nog het *Viva San Marco* maar de ruim duizendjarige Republiek was door Napoleon ten val gebracht.²

Van alle ups en downs die de geschiedenis van de Serenissima gekend had, was dit het dieptepunt. Er was geen herstel meer mogelijk. De hemelse beschermvrouwe van Venetië, de maagd Maria, en de gevleugelde leeuw van San Marco, die andere patroonheilige van de republiek, keken machteloos toe in al hun geschilderde en gebeeldhouwde aanwezigheid.

Volgens de mythevorming in woord en geschrift, waarin de Venetianen zo bedreven waren, is Venetië gesticht op 25 maart 421, de dag van het feest van de Annunciatie. Ook Rome zou volgens de legende ooit op die dag, weliswaar vele eeuwen eerder, gesticht zijn. Het was tevens het begin van de lente en volgens de Venetiaanse kalender ook het begin van het jaar. Beter verzonnen kon nauwelijks en het werd vanzelfsprekend ook een dag voor een processie en hoogmis in San Marco.

In werkelijkheid was er in die eerste helft van de vijfde eeuw slechts sprake van een verzameling eilandjes waarop de bewoners van de streek Veneto toevlucht hadden gezocht om te ontkomen aan de invallen en brandschattingen van de Goten, de Hunnen en de Longobarden. De geconstrueerde band met Maria droeg bij tot een gevoel van gezamenlijke identiteit en eenheid en werd ruimschoots verbeeld in tal van kunstwerken. In de basiliek van San Marco, in andere kerken, in het Palazzo Ducale, maar ook bijvoorbeeld op de zijkanten van de Rialtbrug, waar Gabriël en Maria in reliëf zijn afgebeeld en niet te missen zijn als je er in noordelijke richting onderdoor vaart.

Het bleef niet bij het verbranden van de *corno*, *cuffietta* en andere materiële tekenen van de nu afgedankte republiek. Ook de afbeeldingen van de gevleugelde leeuw van San Marco die overal in Venetië en in de steden in het *terra ferma* te vinden waren, moesten in opdracht van de Fransen verwijderd worden. De steenhouwer die in Venetië verantwoordelijk was voor het opruimen van Venetiaanse symbolen voerde zijn nefaste werk maar half uit en liet heel wat leeuwen in leven.

In het verleden had Venetië altijd een bewonderenswaardige veerkracht getoond om tegenslagen, rampen en oorlogen te boven te komen. Bovendien werd zij beschermd door de lagune, waarin alleen de Venetianen de vaarroutes kenden. Dreigde een vijand te dichtbij te komen dan verwijderden zij boeien en bakens en blokkeerden zonodig doorgangen met palen die ze als spiesen in de zeebodem staken. Of, zoals tijdens de oorlog met Genua dat in 1379 Chioggia veroverd had, zonken zij schuiten gevuld met stenen af om de doorgang te beletten. Venetië kent geen stadswallen. Het is een open stad, ongeschonden, nooit geplunderd, nooit platgebrand: *Venetia Vergine!*

De Venetianen waren er terecht trots op dat zij nooit de nek onder het juk van een vreemde overheerser hadden moeten buigen. Dit beeld van Venetië als ongeschonden maagd treffen wij ook nog aan na de val van Venetië in Wordsworths gedicht 'On the Extinction of the Venetian Republic'.³

*Venice, the eldest Child of Liberty
She was a maiden City, bright and free;
No guile seduced, no force could violate [...]*

San Marco prekend in Alexandrië, geschilderd door Gentile Bellini, 1504/07. Olieverf op linnen. Pinacoteca di Brera, Milaan.

Dat neemt niet weg dat Venetië voortdurend oorlogen had te voeren, in eerste instantie om haar handelsroutes in het Middellandse zeegebied te beschermen tegen piraten en de Genuezen. De Venetianen vreesden vooral de expansiedrang van de Ottomanen/Turken die hun rijk stelselmatig uitbreidden. De onderlinge verhoudingen werden aanvankelijk bepaald door gedeelde handelsbelangen, maar de Ottomaanse veroveringszucht nam met de tijd toe. Constantinopel werd in 1453 veroverd en in 1470 viel ook de Venetiaanse kolonie Chalkis, ook wel Negroponte genoemd, een van de grootste havens in de Aegeïsche zee en voor de Venetiaanse scheepvaart van groot belang, in Turkse handen. Een vredesverdrag werd pas in 1479 door doge Giovanni Mocenigo gesloten, tot ongenoegen van de Italiaanse en Europese burens van Venetië, die eigenlijk geen recht van spreken hadden omdat zij Venetië in haar strijd tegen de Turken niet hadden bijgestaan.

Om sultan Mehmet II gunstig te stemmen stuurde de raadgevende vergadering van de stad, de Signoria, de schilder Gentile Bellini – *Zentil belin optimo pytor* (de beste schilder) – naar het Ottomaanse rijk. Hij portretteerde de sultan en andere leden van het hof en keerde na een jaar in Constantinopel gewerkt te hebben geridderd en van geschenken voorzien terug. Op het grote schilderij ‘De heilige Marcus prekend in Alexandrië’ (Pinacoteca di Brera, Milaan) dat bestemd was voor de Scuola Grande di San Marco zien wij links een figuur die Gentile voorstelt in een rode mantel met de gouden halsketting die Mehmet hem omgehangen had. Het was een wens van Gentile aan het schilderij te worden toegevoegd. Toen hij overleed heeft zijn broer Giovanni het in Gentiles testament verwoorde verzoek uitgevoerd en zijn broer als aanwezige bij de prediking geschilderd.⁴

Bijna een eeuw later, in 1573, zal een andere Mocenigo opnieuw na een confrontatie met de Turken een vredesverdrag met hen sluiten. Over deze Alvise Mocenigo en zijn 7-jarige periode als doge gaat het hiernavolgende. Ik behandel in vogelvlucht zijn regeringsperiode die begint met hongersnood en de verovering van Cyprus door de Turken en eindigt met de grote pestepidemie van 1575-1577. Ook belicht ik de bouw en inrichting van de Redentore als ‘staats pestkerk’. Er waren natuurlijk veel meer kerken die men in tijden van pest bezocht. Ook aan deze kerken besteed ik kort aandacht om te besluiten met de verschrikkelijke pestepidemie van 1630 die geleid heeft tot de bouw van de Santa Maria della Salute, de tweede ‘staats pestkerk’.

Portret van doge Alvise Mocenigo door Jacopo Tintoretto, 1570/73.
Olieverf op linnen. Gallerie dell'Accademia, Venetië.